

Каліщук О. М.

Волинський національний університет імені Лесі Українки

УКРАЇНСЬКА ГЕЛЬСІНСЬКА ГРУПА У СПОГАДАХ: АРХЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті зроблено спробу представити комплекс спогадів, які стосують Української групи сприяння виконанню Гельсінських угод. Від 1991 р. у періодичній пресі й окремими виданнями з'явилося чимало спогадів учасників правозахисного руху. Об'єктом дослідження стали его-документи, які стосуються таких громадських діячів, причетних до діяльності УГГ як Петро Григоренко, Микола Руденко, Левко Лук'яненко, Василь Стус, Оксана Мешко та ін. Розпорошеність мемуарних джерел, які відтворюють особливості правозахисного руху 1970 – 1980 рр. або авторами яких є його учасники ускладнює уведення їх комплексу до наукового обігу. Одним із азвдань розвідки уважаємо представити мемуарні джерела Української гелсінської групи як цілісний комплекс. Наявність великої кількості спогадів та їх багатожанровість дозволяє поруч з документальними матеріалами всесторонньо і правдиво висвітлити історію суспільно-політичного життя в Україні 1960 – 80-х рр., проблеми відносин між особою й тоталітарною державою. Публіковані спогади в незалежній Україні колишніх учасників руху опору виявляють певну “ностальгію” за минулим, актуалізують тему відповідальності молодших поколінь за сучасне і майбутнє, намагаються адаптувати методи боротьби минулого до потреб сучасності. Тому слід більше уваги звертати на створення української мемуаристики, дбати про постійне поповнення мемуарного фонду, що є необхідним для розвитку історичної науки, ретельно і сумлінно готувати до друку спогади учасників правозахисного руху в Україні, вдосконалювати і поглиблювати коментарі, звертати увагу на науково-довідковий апарат, що полегшить не лише ознайомлення з таким складним, всеохоплюючим видом писемних джерел, як мемуарна література, але й дає змогу всебічно їх використовувати з науковою, навчальною та виховною метою.

Ключові слова: Українська гелсінська група, Гельсінські угоди, СРСР, спогади.

Постановка проблеми. Однією із стрижневих тем української історії є шлях українства до власної державності. І дисидентських рух, який на певному етапі набув форм правозахисту, є невід'ємною його складовою. Діяльність Української громадської групи сприяння виконанню гелсінських угод (відома як Українська Гелсінська Група) є важливим елементом опору тоталітарному режимові, протидії владним структурам та правоохоронним органам, перенесення цієї боротьби на легальний рівень і виведення «українського питання» на міжнародний рівень. Формування загальнонаціонального правозахисного центру позитивно вплинуло на консолідацію опозиційного руху та формулювання його вимог.

З огляду на внесок УГГ у демократизацію українського суспільства, утвердження громадянських прав та правової культури, питання діяльності цієї організації є актуальним і заслуговує на належне місце в академічному та суспільному дискурсах.

Передовсім нагадаємо коло осіб, причетних до діяльності УГГ, а отже, й чий спогади будуть цікаві у контексті дослідження. Тим паче, що це була горстка «камікадзе» – загальна чисельність до 1985 р. склала 40 осіб, з яких 14 офіційно приєдналося в ув'язненні, а 2 оголосили про членство виїхавши за кордон. Отож, перебуваючи у Москві 9 листопада 1976 р. Микола Руденко оголосив про створення Української групи сприяння виконанню Гельсінських угод. До членів – засновників також увійшли Олесь Бердник, Петро Григоренко, Іван Кандиба, Левко Лук'яненко, Оксана Мешко, Микола Матусевич, Мирослав Маринівич, Ніна Строката та Олекса Тихий. У 1977 р. членами групи стали Петро Вінс, Леонід Плющ, Ольга Гевко-Матусевич, Віталій Калиниченко, Василь Стрільців. Наступного року приєдналися Василь та Петро Січки, Юрій Литвин, Володимир Малинкович, Надія Світлична, Василь Овсієнко та Михайло Мельник. Сьогодні у спогадах

йдеться про те, що не всі учасники офіційно значилися як члени Групи через страх репресій [25, с. 108]. Член УГГ, політв'язень Василь Овсієнко згадував: «Усього в Групу вступила 41 особа. Крім того, 1982 року УГГ поповнилася двома іноземними членами (естонець Март Ніклус та литовець Вікторас Пяткус), а наприкінці 1987 року в неї було кооптовано ще шістьох... Правозахисники вчинили революційний переворот у свідомості стероризованого за попередні десятиліття населення: у невільній країні вони почали поводитися як вільні громадяни: явочним порядком здійснювати конституційні права (свободу слова, друку, демонстрацій, асоціацій та ін.), тобто розуміти закони так, як вони написані» [26].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Правозахисний рух тривалий час був на маргінесі історичних досліджень. Лише наприкінці 80-х почали з'являтися дослідження на цю тему. Серед інших О. Бажана, В. Деревінського та ін. Спогади ж учасників правозахисного руху не ставали предметом окремої студії.

Постановка завдання. Метою статті слід уважати зібрання розрізнених спогадів правозахисного руху в Україні та спроба виокремити основні риси его-документів.

Виклад основного матеріалу. Зрозуміти мотиви причетних до правозахисного руху, особливості функціонування в умовах комуністичного режиму найкраще дозволять его-документи. Тож цей тип джерел не могли оминати історики.

Спогади є одним із найважливіших джерел для вивчення дисидентського руху і особливо важливою складовою гуманізації / олюднення руху опору, вони виявляють усі переживання і сумніви, страхи які доводилося долати учасникам правозахисного руху. Серед масиву спогадів, які є у розпорядженні сучасних дослідників, і розповідають про дисидентський рух та зокрема Українську гельсінську групу слід виділяти мемуаристику самих учасників та спогади про них (чи то членів родин, чи то учасників руху опору інших національностей).

Мемуари учасників руху опору можна класифікувати за двома ознаками. По-перше, це за тематикою дослідження: мемуари щодо подій, пов'язаних з правозахисним рухом; мемуари щодо учасників правозахисного руху з якими був знайомий автор; мемуари, пов'язані з життям автора – учасника правозахисного руху. По-друге, це місце видання: мемуари, видані в Україні після 1991 р.; мемуари, опубліковані та поширені у самвидаві; мемуари, видані за кордоном (тамвидаві) у днмо-кратичному світі.

Рівно ж можна говорити про особливості мемуарних джерел учасників руху опору. Функціонування в рамках комуністичного тоталітарного режиму та конспіративні умови позначилися на рівні їх достовірності, призвели до численних неточностей. Поточних записів з огляду на небезпеку ніхто не вів, а з часом деталі могли забуватися, у відтворенні подій вкрадалися помилки. З огляду на те, що над учасниками опозиційного руху постійно висіла загроза арештів, в мемуарах часто-густо автори змінювали імена або хід подій. Деякі автори в передмовах спогадів відверто роблять застереження щодо відносної відвертості написаного з огляду на небезпеку. Ще однією проблемою, яка постає перед сучасним дослідником, є датування. Не завжди можна встановити дату та місце написання того чи іншого джерела, а у тексті – чітке датування подій. Тут на допомогу може прийти порівняльний аналіз та залучення ширшого кола джерел. Мемуари, які написані вже за умов існування незалежної України, відрізняються більшою відвертістю та достовірністю. Автори мемуарів мали можливість ознайомитися з аналогічними творами інших учасників, висловити незгоду там, де на їх переконання вкралися помилки у викладі. Особливістю спогадів цього періоду слід уважати, що їх автори не лише описують минуле, а й аналізують, обґрунтовують й трактують власні погляди з огляду на сучасність. Порівнявши его-документи різних людей дослідник може не лише відтворити події 70 – 80-х років ХХ ст., а й зрозуміти інтелектуальне життя того часу.

У цій розвідці ми мали на меті не стільки аналізувати спогади учасників правозахисного руху в Україні, скільки зафіксувати їх різноманіття та за можливості виокремити їх археографічні особливості. З огляду на нечисленність кола осіб, причетних до діяльності Української гельсінської групи прийнятним та ефективним вважаємо персоналістський підхід.

Розпочати варто з одного з ідейних натхненників – доктора військових наук, генерал-майора Петра Григоренка. У рубриці «Історія і сучасність» у ч. 2 за 1981 р. у часописі «Сучасність» опубліковано «Спогади» Петра Григоренка. У цій публікації подано вступ до спогадів і два фрагменти – один про 1918–1921 рр., другий – про 1968 р. Книга «Спогадів» Петра Григоренка в українському перекладі Дмитра Кислиці побачила світ у видавництві «Українські вісті» 1984 р. заходами фундації імені І. Багряного [7], згодом перевидані уже в незалежній Україні [8].

Цей 762-сторінковий том складається з трьох частин «На вабик», «Політ прирученого орла» та «Вітер зустрічний» і охоплює життя автора від народження 1907 р. до від'їзду восени 1977 р. в США на лікування. Варто зазначити, що у «Спогадах» Петра Григоренка багато місця відведено правозахисному рухові в Україні (спілкування з Миколою Руденком, оцінка діяльності Левка Лук'яненка, В'ячеслава Чорновола, Івана Дзюби та ін.). 1990 р. у № 32 від 9 серпня в «Літературній Україні» було опубліковано уривки із «Спогадів» генерала Петра Григоренка під назвою «Перші ковтки свободи». У матеріалі оповідається про перші кроки на волі після звільнення у квітні 1965 р. У видання «Генерал Петро Григоренко. Спогади, статті, матеріали» серед іншого увійшли спогади Миколи Руденка «Початок дружби з Петром Григоренком» та «Людський вимір», Леоніда «Плюща «Наш генерал» та ін. про самого генерала.

З огляду на місце і роль в українському правозахисному русі, організації Української гельсінської групи Миколи Руденка його мемуарна та художня творчість потребує особливої згадки. Його спогади «Найбільше диво – життя» [41], видані уже 2013 р., змальовують широку палітру русифікації Донбасу, її наслідки для України, мотивацію поведінки в ув'язненні та ін. «Найбільше диво – життя» – це історія, розказана самим письменником, про те, як його намагалися зламати, але не змогли. Важливими є й свідчення Миколи Руденка про власне організацію Української гельсінської групи [40]. Доповнюють ці мемуари спогади дружини – Раїси Руденко [42].

Необхідно сказати, що була і залишається знаковою постать Левка Лук'яненка. Він є прикладом вибору навіть у реаліях тоталітарної системи – маючи можливість зробити кар'єру в радянських структурах, він виступив проти системи, а роль у боротьбі за українську незалежність важко переоцінити. 1991 р. журналом «Вітчизна» та газетою «Ділова Україна» було здійснено видання книги правозахисника Левка Лук'яненка «Сповідь у камері смертників». Ця збірка складається з п'яти частин. Перша – це «Життєпис». Він, як і решта творів, що становлять «Сповідь у камері смертників», написаний на заслання в Сибіру (власне «Життєпис» писався у травні 1988 р. в с. Березівка). Як зазнав у передньому слові Леонід Єфремов текст писався не для видання і навіть не «у стіл», щоб видати колись у майбутньому, а для себе особисто. Другу частину «Невідправлений лист» становить лист до професора п. Даревича

(Канада), датований 1988 р. У цьому листі Левко Лук'яненко на прохання адресата розповідає про своє засланняське життя. Третя частина «Прощавай, Сибір!» – своєрідна оповідь про заслання, написана 13–15 грудня 1988 р. у с. Костарево.

У «Кур'єрі Кривбасу» (за червень 1997 р.) подано статтю мемуарного характеру Левка Лук'яненка «Цей світ і потайбичність (На грані життя і смерті)» [23]. Стаття написана у в січні 1997 р. в с. Хотів. Як зазначав сам автор у листі до редакції: «Надсилаю Вам статтю «Цей світ і потайбичність», яка є не плодом вільного польоту фантазії, а спогад реально пережитого». Автор оповідає про методи, які застосовувало КГБ для повільного знищення неугодних – і фізичного, і духовного. Відомий дисидент звернув увагу на важливе значення збереження духовних основ в умовах таборів.

Серед інших публікацій [19; 21] особливо цікавою у розрізі нашого дослідження є «Українська Гельсінська Група, як це було?» [24].

Окремої розмови заслуговують спогади про Василя Стуса. Спогади про Василя Стуса залишили В. Вербиченко [2], Роман Корогодський [13], В. Курило [14], Василь Овсієнко [29], Євген Сверстюк [43], Данило Шумук [51] та ін. «Поет і Громадянин: Книга спогадів і роздумів» містить тексти 74 авторів, серед яких розповіді, зібрані одразу по смерті поета і видані 1987 р.

Виокремимо спогади Левка Лук'яненка «Невідоме про смерть Василя Стуса», де він намагається максимально детально описати все, що пов'язано з останніми днями життя Василя Стуса. Ці спогади написані восени 1985 р. у Кучино. Автор розпочинає свої спогади із роздумів про Україну та про роль кожної конкретної людини в долі народу. Зрозуміти, що ж давала насагу до боротьби у таборах дослідникам, ймовірно, допоможуть наступні міркування Левка Лук'яненка: «Хто в Кучино сказав: «Я – Україна», сказав «За мною Україна». І якщо я зігнуся, зігнеться вся вона. Тож хай по краплі стече моя кров на руки лютого ката, але я не зігнуся, і він не почує від мене «здаюся».

1996 р. у Києві у видавництві УРП в бібліотеці журналу «Республіка» в серії «Політичні портрети» вийшли спогади Оксани Мешко «Свідчу» [27]. В основу книги було покладено розмову В. Скрипки з Оксаною Мешко «Мати української демократії», яка була опублікована 1994 р. в часописі «Кур'єр Кривбасу» (№ 2–7). Тому не випадково вступне слово до книги належить В. Скрипці. Спогади Оксан Мешко охоплюють

час від створення Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод і до становлення незалежної Української держави. Оксана Мешко, незважаючи на всі спроби зламати її різними методами (залякування, ув'язнення в психіатричній лікарні, суд), залишилася нескореною. І про цей подвиг надзвичайно скромно розповідає дисидентка.

Г. Гребенюк написав матеріал про правозахисника та члена-засновника УГГ під заголовком «Олекса Тихий (спомини)», де висвітлив його діяльність на Донеччині, період ув'язнення, коментарі членів родини, власні спогади та авторські діалоги з Олексою Тихим.

Згадаємо спогади Гейл Шігі «Моя зустріч з Миколою Руденком» [50]. Авторка оповідає про свої враження від зустрічі з Миколою Руденком під час своєї подорожі по СРСР 1971 р.

Висновки. Самі учасники Української Гельсінської Групи залишили чимало свідчень про методи своєї діяльності. Так, Левко Лук'яненко пояснював, що її члени збирали факти порушень, яких на кожному кроці було скільки хочеш, на підставі яких вони писали меморандуми до українського і московського уряду, надсилали документи

про порушення прав українців у СРСР 34 державам – підписантам. Серед іншого необхідно виділити думку зі спогадів Василя Овсієнка, що «гельсінський рух був для України куди важливішим, ніж для народів, які мали свою державність, тому він у нас виявився в 70 – 80х роках найстійкішим» [36, с. 20].

Більш, ніж пророчно звучать слова Левка Лук'яненка, які нині розуміє чи не кожен українець: «Свобода ніколи не діставалась легесенько, за свободу треба платити стражданням – ми всі це знали». Адже російсько-українська війна порушила фундаментальні принципи міжнародного права, зокрема, Статут ООН та Гельсінський кінцевий акт 1975 р.

Наприкінці хочеться навести думку Ельзари Галімової, на переконання якої, найважливішим завданням є зберегти цей корпус мемуаристики, бо це свідчення з перших вуст і це цілий материк поглядів на те, що відбувалося у той час; це можливість не лише мати якусь інформацію (бо зрозуміло, що історична інформація може і в інший спосіб приходити до читачів), але це й спосіб досягнути атмосферу і ауру того часу, яка дозволяє краще зрозуміти їх мотивацію.

Список літератури:

1. Василь Стус в житті, творчості, спогадах та оцінках сучасників / упоряд. О. Зінкевич, М. Француженко; передм. Н. Строкатої. Балтімор – Торонто: Смолоскип, 1987. 463 с.
2. Вербиченко В. Аура втраченого кохання. Спогади про В. Стуса. *Вітчизна*. 2002. № 9/10. С. 93 – 108.
3. Він спалахнув смолоскипом: Спогади... спогади... спогади / заг. ред. Л. Сітко. Львів: Джерело, Дубно: Джбен, 1999. 80 с.
4. Генерал Петро Григоренко: спогади, статті, матеріали. Київ: Смолоскип, 2005. 832 с.
5. Григоренко П. «У підпіллі можна зустріти лише пацюків...»: спогади. Військо України. № 10. С. 40 – 43.
6. Григоренко П. В подполье можно встретить только крыс... Нью-Йорк: Детинец, 1981. 854 с.
7. Григоренко П. Спогади / пер. Дмитра Кислиці. Детройт: В-во «Українські вісті», 1984. 754 с.
8. Григоренко П. Спогади. Київ, 2007. 661 с.
9. Захарченко В. Він перемиг: Спогад про Василя Стуса. Київ. 1992. № 1. С. 117 – 122.
10. Іноземці про українських політ'язнів: спогади / упор. Олена Голуб; передм. Євгена Єверстюка. Київ: Смолоскип, 2013. 736 с.
11. Кириченко С. Птах піднебесний. Спогади про В. Стуса. Дніпро. 1998. № 1–2. С. 64 – 123.
12. Кириченко С. Птах піднебесний. Спогади про Василя Стуса / вступ. ст. Юрій Бадзьо. Київ: Смолоскип, 2016. 156 с.
13. Корогодський Р. Тренос: спогади про В. Стуса. Сучасність. 2002. № 7/8. С. 100 – 118.
14. Курило В. Незабутня перша зустріч. Про останні дні В. Стуса в Кучинському концтаборі. *Визвольний шлях*. 1998. Кн. 10. С. 1246 – 1252.
15. Логвиненко Ю. Спогади Миколи Руденка «Найбільше диво – життя» у дискурсі української мемуаристики ХХ століття. *Мандрівець*. 2014. № 4. С. 40 – 43.
16. Лук'яненко Л. До історії Української гелсінської спілки. Київ: Фенікс, 2010. 320 с.
17. Лук'яненко Л. Життєпис. *Народна трибуна*. 1991. 18 грудня.
18. Лук'яненко Л. Михайло Горинь. Зона. 1994. № 8. С. 23–43.
19. Лук'яненко Л. Найвища сила душі. Україна. 1991. № 24. С. 19.
20. Лук'яненко Л. Невідоме про смерть Василя Стуса (Зі спогадів Левка Лук'яненка). Народна газета. 1993. № 1.
21. Лук'яненко Л. Рік свободи. *Сучасність*. 1977. № 9. С. 6–43.

22. Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертників. Київ, 2018. 137 с.
23. Лук'яненко Л. Цей світ і потайбичність (На шрані життя і смерті). *Кур'єр Кривбасу*. 1997. № 79–80 (серпень). С. 83–93.
24. Лук'яненко Л. Українська Гельсінська Група, як це було? (до 30-річчя заснування). *Голос України*. 2006. 8 листопада. № 209. С. 3.
25. Маринович М. Всесвіт за колючим дротом (Спогади і роздуми дисидента). Видання 3-тє, випр. і доп. Львів: Видавництво УКУ, 2023. 536 с.
26. Мешко О. Між смертю і життям. *Наука і суспільство*. 1997. № 1–2. С. 75–85.
27. Мешко О. Свідчу / записав Василь Скрипка. Київ: Українська республіканська партія, 1996. 55 с.
28. Овсієнко В. «... Є сльоза, що наскрізь пропікає камінний мур...». *Самостійна Україна*. 1993. 20 січня.
29. Овсієнко В. «Ми канемо у вічність молдими»: спогади товариша по нарах про Василя Стуса. *Вітчизна*. 1994. № 7–8. С. 138–144; № 9–10. С. 96–104.
30. Овсієнко В. «Розіп'ятий на чорному хресті»: До 70-ліття з дня народження Олексі Тихого. *Молодь України*. 1997. 28 січня.
31. Овсієнко В. Вони були готові йти на смерть заради України: до 30-ї річниці створення Української громадської групи виконання гельсінських угод. *Українська культура*. 2016. № 12. С. 6.
32. Овсієнко В. Дорога болю, або як вони поверталися. *Самостійна Україна*. 1994. № 44.
33. Овсієнко В. Йому не було місця на волі. *Слово і час*. 1992. № 2. С. 18–21.
34. Овсієнко В. Козацька матір. *Самостійна Україна*. 1991. грудень.
35. Овсієнко В. Любов. Добро. Свобода. *Україна*. 1991. № 24. С. 12–17.
36. Овсієнко В. *Світло людей. Мемуари та публіцистика*. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: ТОВ Видавництво «Кліо», 2018. 512 с.
37. Овсієнко В. «Ми канемо у вічність молодими»: спогади товариша по нарах про В. Стуса. *Вітчизна*. 1994. № 7/8. С. 138 – 144; № 9/10. С. 96 – 104.
38. Овсієнко В. Таємно похований під № 9: останні дні В. Стуса у спогадах його товаришів. *Донбас*. 1990. № 3.
39. Польовий Р. Спогади про Українську гельсінську спілку. *Незборима нація*. 2005. Квітень.
40. Руденко М. «Ми стали першою групою... яка виступила на повний голос: інтерв'ю з членом Гельсінської групи / розм. Н. Загоруйко. *Бахмутський шлях*. 2010. № 1 – 2. С. 55–56.
41. Руденко М. Найбільше диво – життя. спогади. Київ: Смолоскип, 2013. 696 с.
42. Руденко Р. «Мій чоловік мав би отримати Нобелівську премію»: дружина письменника і правозахисника Миколи Руденка – про «шпигунські ігри» КДБ, своє тюрмне ув'язнення і пропозицію «купити» за хабар громадянство України. *Україна молода*. 2011. 20 грудня. № 231. С. 8 – 9.
43. Сверстюк Є., І. Калиниченко. Василь Стус у віддаленнях і набулиженнях: спогади про поета. *Сучасність*. 1995. № 12. С. 145 – 150.
44. Світлична Н. Над гробом Василя Стуса. *Посев*. Франкфурт-на-Майне, 1986. № 1. С. 56–57.
45. Світлична Н. Поруч з Іваном. *Сучасність*. 1997. № 5. С. 138–157.
46. Світлична про В. Стуса. *Українське слово*. 1985. 20 жовтня. Ч. 2291. С. 3.
47. Секо Я. Основні етапи діяльності Української Гельсінської Групи. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія Історія*. 2012. Вип. 1. С. 142–149.
48. Українська Гельсінська спілка у спогадах і документах / упоряд. і голов. ред. О. Шевченко. Київ: Ярославів Вал, 2012. 814 с.
49. Українська Громадська Група сприяння виконання Гельсінських угод: У 4 т. / Харківська правозахисна група; упор. С. Захаров. Харків: Фоліо, 2001. Т. 1: Особистості. 208 с.; Т. 2: Документи і матеріали. 9 листопада 1976 – 2 липня 1977. 1906 с.; Т. 3: Документи і матеріали. Серпень 1977 – 10 грудня 1978. 240 с.; Т. 4: Документи і матеріали. 10 грудня 1978 – 11 березня 1988. 256 с.
50. Шігі Гейл. Моя зустріч з Миколою Руденком. *Сучасність*. 1977. № 2. С. 173–175.
51. Шумук Д. Я знав Василя Стуса. *Сучасність*. 1992. Ч. 3. С. 89 – 98.

Kalishchuk O.M. THE UKRAINIAN HELSINKI GROUP IN MEMORIES: THE ARCHAEOGRAPHIC ASPECT

This article attempts to present a collection of memoirs related to the Ukrainian Group for the Promotion of the Helsinki Accords. Since 1991, numerous memoirs of participants in the human rights movement have appeared in periodicals and separate publications. The object of the study is ego-documents relating to public figures involved in the activities of the UAP, such as Petro Hryhorenko, Mykola Rudenko, Levko Lukyanenko, Vasyl Stus, Oksana Meshko, and others. The scattered nature of the memoir sources that reflect the peculiarities

of the human rights movement of the 1970s and 1980s, or whose authors are its participants, complicates their introduction into scientific circulation. One of the tasks of the research is to present the memoir sources of the Ukrainian Helsinki Group as a coherent whole. The large number of memoirs and their diversity of genres, together with documentary materials, allow for a comprehensive and truthful presentation of the history of social and political life in Ukraine in the 1960s–1980s and the problems of relations between the individual and the totalitarian state. The memoirs of former members of the resistance movement published in independent Ukraine reveal a certain ‘nostalgia’ for the past, highlight the theme of the responsibility of younger generations for the present and the future, and attempt to adapt the methods of struggle of the past to the needs of the present. Therefore, more attention should be paid to the creation of Ukrainian memoirs, to the constant replenishment of the memoir fund, which is necessary for the development of historical science, to the careful and conscientious preparation for publication of the memoirs of participants in the human rights movement in Ukraine, improve and deepen commentary, and pay attention to the scientific and reference apparatus, which will not only facilitate familiarisation with such a complex and comprehensive type of written source as memoir literature, but also enable its comprehensive use for scientific, educational and educational purposes.

Key words: *Ukrainian Helsinki Group, Helsinki Accords, USSR, memoirs.*

Дата надходження статті: 24.11.2025

Дата прийняття статті: 10.12.2025

Опубліковано: 30.12.2025